

Богдан БЛЮС

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДАВНЬОГО ЖАНРОТВОРЕННЯ У КОНЦЕПЦІЇ ІВАНА ФРАНКА

З'ясовуються наукові пошуки Івана Франка у вивченні проблем жанротворення на ранньому етапі розвитку української літератури.

Дослідники, котрі бралися з'ясовувати методологічні засади літературознавчих студій І.Франка (П.Волинський, І.Дорошенко, Ф.Пустова, В.Поважна, А.Войтюк, В.Микитась), відзначали, що їх критерії "близькі до марксистського розуміння", що І.Франко був всебічно "ознайомлений з усіма напрямками, методами, школами як у вітчизняному, так і західноєвропейському літературознавстві", проте вироблював "власні революційно-демократичні погляди, своєю методологією", "суть давньої і нової літератури та природу художнього твору й взагалі весь літературний процес трактував у матеріалістичному дусі, з позицій критичного реалізму". Ідеологічна заангажованість таких оцінок очевидна.

Як же сам Франко визначав свої методологічні засади у вивченні літератури? "Приступаючи до оцінки твору, – писав він, – я беру його поперед усього як факт духовної історії даної суспільності, а відтак як факт індивідуальної історії даного письменника, т. е. стараюсь приложити до нього метод історичний і психологічний". Виявляючи свої симпатії до культурно-історичної школи, Франко переймав од неї намагання шукати в літературних творах "живий, движучий зміст, віднайти за кожним словом, під усякою формою живих людей з їх чуттям, радіщами і терпіннями, змаганнями і розчаруваннями"¹. А в трактаті "Із секретів поетичної творчості" Франко апелює до індуктивної естетики, що передбачає психологічні аспекти літературної творчості і спирається на художню самодостатність літератури – без її побічних, позаестетичних функцій.

Проте можна навести цілий ряд висловлювань (хоч би з відомої статті "Література, її завдання і найважніші ціхи"), де обґрунтовуються і пропагуються критерії "народності" "високодійності", "класовості", "наукового реалізму", що в цілому виражали ідейно-політичну тенденційність.

Суперечливість і непослідовність Франка у методологічному підході до літератури можна пояснити особливостями літературно-естетичної боротьби другої половини XIX ст., яка часто переходила у площину ідейно-політичної боротьби. Дещо варто було б пояснити неврівноваженими реакціями Франка щодо своїх опонентів, міркування яких про літературу іноді некоректно клеймувалися чи то "баламутством", чи то "порпанням у мотлосі". А що стосується давньої літератури, то непослідовність Франка в її оцінюванні випливає із застосування ним естетичних мірок нового часу до низки старовинних пам'яток, на що вказував В.Микитась².

¹ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 41. – К., 1985. – С. 36 - 37.

² Микитась В.Л. Іван Франко як дослідник давньої української літератури. – К., 1988. – С. 43.

Зокрема, Франко називав життя "найприкрішою лектурою", бо не знаходив там боротьби з аскетичним духом (а чому, власне, це там має бути?). Перекладні прозові збірники уявлялись йому "смітником людського духу" (ця негачія викликана тим, що давні твори, на його думку, нічого не дають для духовного розвою сучасника). Відмовляє Франко в історико-літературному значенні українській прозі XVI-XVIII ст., яка начебто не могла розбудити ні духовного руху, ні оживлення літературної творчості. Звідси у дослідника цілий каскад "звинувачень" на адресу "Апокрисиса" Христофора Філалета, бо написаний, мовляв, важкою літературною мовою; і прози Мелетія Смотрицького, котрого називає "комедіантом стилу"; і творів Іпатія Потія. Франко накладав свою ідеологічну упередженість на їх художню якість, яку все-таки визнавав за високу. Зарахувавши Барановича, Галітовського, Гізієля, Туттала, Ясинського, Прокоповича до "схоластичних вчених", Франко категорично стверджував, що їх "здоровенні книги" не мають ніякої літературної вартості.

Таким чином, наукова рецепція давньої літературної спадщини має у Франка певні домінанти. З одного боку, він виявив титанічні зусилля для пошуку, зібрання, публікації, осмислення давніх пам'яток, а з іншого – часті підходи до їх оцінки з позицій, які сам же застосовував до літературних явищ XIX ст. – класовості, народності, культурної прагматики: "Вислідивши таким способом генезис, вагу та ідею даного твору, стараюсь поглянути на ті здобутки з становища наших сучасних змагань і потреб духовних та культурних, запитую себе, що там находимо цінного, поучаючого і корисного для нас"³.

Свої погляди на давнє письменство Франко виклав у ряді синтетичних праць: "План викладів літератури руської: Спеціальні курси. Мотиви" (1898-1899), "Южнорусская литература" (1904), "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р." (1910), "Історія української літератури. Частина перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського" (1907-1908), "Українці" (1911), а також у монографічних роботах та численних статтях про перекладну літературу, апокрифи, Івана Вишенського, "Слово о полку Ігоревім", "Слово про Лазарева воскресіння", вертеп, літописи та ін.

Окрім суто наукової мети, пов'язаної із систематизацією, вивченням та моделюванням "розвою" (історії) давньої української літератури, Франко ставив перед собою і таке актуальне завдання, як національна ідентифікація літератури, що на тлі досліджень російських істориків письменства мало часто полемічний характер.

У такому контексті важливе значення має переконаність Франка у неперервності українського літературного процесу, починаючи з найдавніших часів. Тому цілком природно він включає літературу Київської Русі у загальну історію українського письменства, називаючи її "староруською".

Такий підхід ученого забезпечується науковим обґрунтуванням самотності української літератури, котра ніколи не була частиною "общерусской" або "відділенням" великоросійської літератури. Заперечуючи російським історикам, які розглядали принаймні твори часів Київської Русі як

³ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 27. – К., 1980. – С. 311.

"древнерусские", Франко заявляє: "Се не одна література, але дві, південна і північна, українсько-руська і великоруська"⁴. В "Історії української літератури" він з почуттям гідності та наукової правоти стверджує: "Щодо нашої, української, або південноруської, історії літератури, то ми не будемо полемізувати з тими, хто з упертістю, гідною ліпшої справи, твердить, що коли нема ніякої української мови, то не може бути й її літератури. Трактуюмо свою тему як літературу, що виросла на території, заселеній українським народом, і в тісному зв'язку з історією того народу. Розбираємо її усну традицію, багату й різномодну як мало в якого європейського народу, і її писемні пам'ятки від самих початків"⁵.

Досліджуючи найдавніший період у розвитку української літератури, І.Франко виклав свої спостереження і про систему жанрів, яка тоді складалася під впливом візантійсько-болгарських взірців. "Переходячи до детального огляду пам'яток нашого письменства домонгольської доби, – пише він в "Історії української літератури", – ми оглянемо насамперед переклади, потім збірники, зложені з перекладних і оригінальних творів і редактовані на Русі, далі безіменні або псевдонімні оригінальні твори, такі як різномірні поучення, а потім перейдемо до огляду творів, яких знаємо хронологічний порядок та імена авторів"⁶. Цієї самонастанови І.Франко дотримується, послідовно викладаючи відомий йому матеріал, оснащуючи той виклад розлогим цитуванням (останнє дає підставу говорити про те, що учений чи не перший вдався до укладання у своїй "Історії" своєрідної хрестоматії давньої української літератури). Якщо схематично зобразити жанрову картину літератури періоду Київської Русі, подану І.Франком, то вона матиме такий вигляд.

Перекладні твори, переробки, компіляції: книги Святого Письма, твори Іоанна Златоуста, Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна, Єфрема Сирина, Ісаака Сирина, Афанасія Синайського, Іоанна Листвичника, Никона Черногорця, Антіоха Черногорця, збірники – Голубина Книга, Ізборники (зокрема Святослава 1073 р. і 1076 р.), Прологи (Менології), Ізмарagd, Палея (історична і тлумачна), Кормча Книга, збірник афоризмів "Пчела", "Шестоднев", "Фізіолог", повісті про Варлаама і Йоасафа, про Премудрого Акира, сказання про Індійське царство, притчі – про вибори короля у дерев, про однорога, про багатих, "Притча про змію".

Оригінальна література: літопис, закони ("Правда руська", "Правила церковні", "Номоканон"), житіє (збірник житій – патерик), ходіння до Святої Землі, полемічні твори (з поганством, з жидами, з латинянами, з магометанами), проповідь, повчання, послання, слово (широка жанрова парадигма), повість (широка жанрова парадигма), притча, апокриф, оповідання (сказання), легенда (фольклорно-літературна контамінація), поетичні жанри (поема, сага).

Перша група творів не потребує коментарів, хіба слід підкреслити, що І.Франко розрізняв релігійну і світську спрямованість жанрів перекладної літератури, вказуючи на те, що в багатьох випадках це були твори не просто

⁴ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 34. – К., 1982. – С. 414.

⁵ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 40. – К., 1983. – С. 18.

⁶ Там само. – С. 71.

перекладені, а перероблені, деякі з них являли собою компіляцію з декількох джерел, часом скорочений переказ, пристосований до розуміння руського читача. Більшість перекладних творів задовольняла передусім літургичні потреби та інші сфери церковного життя.

Комплекс оригінальної літератури періоду Київської Русі, на думку І.Франка, – яскраве явище на тлі європейської культури: "Починаючи з кінця X віку, від часу заведення християнства, ожило також руське письменство і протягом без мала 250 літ витворило літературу, безмірно багатшу, різноріднішу та більше національну, ніж її в ту пору мала яка-небудь інша європейська нація"⁷.

Частина оригінальних руських творів виникла за візантійським жанровим шаблоном (житіє, проповіді, повчання, послання, хронограф-літопис), проте за змістом та пафосом старовинні пам'ятки Русі настільки переросли канон, що постали як самостійне літературне явище. Це стосується передусім літописання. І.Франко вбачав, зокрема, у "Повісті временних літ" нагромадження різножанрових елементів, що в остаточному результаті дали самобутній історичний витвір. Уже в початкових сторінках літопису дослідник помітив цю закономірність: "Се не був твір одного чоловіка, а компіляція різнорідних творів, різного походження і неоднакової історичної та літературної вартості. Маємо тут сліди найстарших руських принагідних записок, найстарші документи міждержавних зносин Русі з Візантією, виписки з грецьких хронографів та їх болгарських переробок (географія слов'ян), далі комбінації та звістки самого компілятора про первісне життя і вдачу полян і інших слов'янських племен, далі ряд місцевих переказів зі слідами книжницьких суперечок про їх історичне значення; далі йде виписка з хроніки Георгія Амартола про звичай старинних народів з додатком про вдачу половців..."⁸. З погляду І.Франка, у таких синкретичних літературних утвореннях, як літопис, "заховано" було безліч інших жанрових одиниць, що стосувалися як книжності (хронографи, житія, книги Біблії тощо), так і фольклору (народні пісні, легенди, "князівсько-боярські саги").

До оригінальних пам'яток відносить І.Франко апокрифи, простеживши шлях окремих старо- та новозавітних мотивів і сюжетів від першоджерела і до староруських варіантів, які становили собою самобутні переробки, яскраво позначені національним колоритом. Цей "релігійний епос" досить всебічно охарактеризований дослідником у передмові до п'яти томного видання "Апокрифи і легенди з українських рукописів"⁹. Зазначено, що обробка "вічних" мотивів на Русі розпочалася з часу проникнення сюди християнського віровчення, а джерелом переробок були апокрифічні євангелія, "Палея історична", "Палея тлумачна", а також візантійські хронографи, що мали в собі відповідні "вставки". Потрапивши на інородний ґрунт, "релігійний епос" "набирав у себе нових ідей і нових форм, запліднював фантазію народну,

⁷ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 40. – К., 1983. – С. 65.

⁸ Там само. – С. 83.

⁹ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 38. – К., 1983.

служив підоймою пропаганди ідей релігійних і моральних – одним словом, відіграв велими важну роль в історії духовного розвою"¹⁰.

Дослідниками здавна відзначалася така особливість старокіївського літературного процесу, як відсутність у ньому віршових форм, які на ту пору, звичайно ж, існували в античній та візантійській традиціях, але чомусь не прижилися на руському ґрунті. Пояснювалось це в основному однією обставиною: Русь вдовольняла свої духовні потреби розвинутими словесно-ритмічними формами усної творчості (обрядові пісні, билини, дружинний епос). І.Франко чи не перший звертає увагу на "староруську поезію" не в її усному варіанті, а саме в книжному, літературному. Зокрема, він припускає, що "деякі уступи Початкового літопису (...) треба вважати поемами, сагами, а не історією"¹¹. До таких пам'яток він відносить легенди про Кия, Щека і Хорива, про хозарську данину (тут "тон більше казковий, ніж пісенний"). Сагами дослідник називає похід Олега на Київ і вбивство Аскольда і Діра, похід Олега на Константинополь ("урибок скандинавської саги про флот на колесах"), смерть Олега, смерть Ігоря і помста Ольги, візит Ольги в Константинополь. До дружинної поезії віднесено розповідь про облогу Києва печенігами, про смерть Святослава (цю оповідку І.Франко передає віршами, "пропускаючи псевдоісторичні додатки редактора"). І.Франко переконалий, що староруське віршування існувало, але згодом розчинилося у суцільних текстах, зокрема того ж таки літопису. Ознаки віршів бачить він і в проповідях та повчаннях Кирила Турівського: "Певна річ, значна часть сього канону повторює обов'язкові формули таких творів, молитви до бога, до пресвятої діви, до святого духа; але в кождім ірмосі – чи на початку, чи всередині – стоїть строфа, яку можна вважати справді поетичним відгомонам чуття нашого поета"¹². Далі І.Франко подає реконструкцію деяких строф у віршовій формі.

На думку І.Франка, були на Русі і талановиті віршотворці – такі, як Боян, як "співачи, музиканти, скоморохи, імпровізатори і дійсні поети"¹³. Їхні твори побутували усно, проте деякі з них увійшли у видозмінену варіанті до писемних пам'яток, як, наприклад, Боянові пісні до "Слова о полку Ігоревім" (І.Франко виділяє їх, розбивши на віршові уступи). Дослідник розмірковує, що ті "мізерні фрагменти попсовані і поплутані книжником, а все-таки чути в них енергію, лицарський дух, пристрасні вислови чуття, не книжницьке аргументування"¹⁴. У цьому контексті І.Франко кидася погляд на все "Слово о полку Ігоревім", називаючи його компіляцією з епічних пісень. "Воно складається з трьох частин, – пише він, – з пісні про похід, невдачу і поворот Ігоря, з уривків старших пісень і з прозових додатків редактора, що зібгав ті пісні до купи, бажаючи утворити з них щось одноцільне і при тім не пісню, а "слово", ніби якийсь учений трактат"¹⁵. Так вважаючи, І.Франко подає досить

¹⁰ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 38. – К., 1983. – С. 12.

¹¹ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 40. – К., 1983. – С. 177.

¹² Там само. – С. 179.

¹³ Там само. – С. 181.

¹⁴ Там само. – С. 183.

¹⁵ Там само. – С. 183

цікаву реконструкцію тексту "Слова" з погляду жанрової специфіки цієї пам'ятки і тим самим аргументує свою тезу про її своєрідний комплікативний характер¹⁶. Окрім того, дослідник вбачає у композиції, ритміці, синтаксисі "Слова" аналог народних пісень та билин.

Концепція жанротворення у висвітленні І.Франка спирається на широкий діапазон літературного розвою в XI-XIII ст. і доводить творчу спроможність давнього українського письменства. Порівняно зі своїми попередниками, які бралися за написання історії української літератури, І.Франко зумів подати значно ширшу картину літературного життя Русі, заповнив її багатьма новими деталями, "творчими одиницями", простежив певні закономірності та особливості у розвитку найдавнішого письменства. Власне, І.Франко у багатьох питаннях, зокрема і в становленні давньоукраїнських жанрів, визначив певний канон, до якого зверталися і без змін дублювали пізніші історики літератури, дотримуючись часом і тих переконань дослідника, які виникли внаслідок його упередженості або методологічної заангажованості.

Богдан Білоус. Методологические принципы древнего жанрового творчества в концепции Ивана Франко

Исследуются научные поиски Ивана Франко в изучении проблем жанрового творчества на раннем этапе развития украинской литературы.

Bogdan Bilous. The methodological bases of the ancient genre-creation in the conception by Ivan Franko

The author considers the scientific searches by Ivan Franko in the investigation of the genre-creation problems at the early stage of the Ukrainian literary development.

---

¹⁶ Франко І. Зібрання творів: У 50 т. – Т. 40. – К., 1983. – С. 184 - 196.